

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Олександр Коваленко, Григорій Курас

●

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТИЖДЕНЬ В ЧЕРНІГОВІ

Після свого сенсаційного повернення у березні 1924 р. в Україну М. Грушевський, як відомо, одразу ж занурився у невідкладні науково-організаційні справи. Йшлося передусім про розбудову гуманітарних підрозділів Всеукраїнської Академії наук, створення Науково-дослідної кафедри історії України, відновлення видання квартальника «Україна». На цьому шляху доводилось долати інертність та прихований опір чиновників і недоброзчливців у наукових колах. Відтак у приватних листах до друзів М. Грушевський відверто зізнався: «життя тут трудне і праця теж трудна»¹ або «життя трудне і робота не показна».² Втім непогамовний академік крок за кроком реалізовував свої масштабні й амбітні проекти. Намагаючись налагодити зв'язки з місцевими науковими осередками і з'ясувати їхні реальні можливості, М. Грушевський невдовзі відвідав тогочасну столицю України Харків, а потім — уперше й востаннє — завітав разом з дружиною і дочкою до Чернігова — «цього одвічного товариша і помічника Києва в культурній праці».³

У Чернігові М. Грушевський перебував протягом тижня — з 5 по 11 липня 1924 р. Цей епізод біографії вченого висвітлено у ґрунтовній статті О. Рубльова,⁴ проте зібрані до купи матеріали місцевої преси, листи, нововиявлені афтографи, маловідомі спогади сучасників дозволяють не тільки детально відтворити програму візиту і контакти М. Грушевського, але й відчутти атмосферу громадського та наукового життя старого Чернігова. Водночас уважному читачеві неодмінно впадуть у вічі деякі різночитання, що трапляються в документах. Це й не дивно, адже одні з них містять, так би мовити, офіційну інформацію про відвідини М. Грушевським Чернігова, інші — суб'єктивні враження самого вченого та його сучасників. Крім того, слід мати на увазі, що листи М. Грушевського були написані, як-то кажуть, по гарячих слідах, а спогади В. Дубровського — майже через 40 років після цієї події.

Документи про перебування М. Грушевського в Чернігові друкуються згідно з нормами сучасного українського правопису із дотриманням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригінальних текстів. У примітках наведено стислі відомості про осіб та установи, що згадуються в документах.

Джерела та література:

1. Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського / Коментар і примітки М. Антоновича // Український історик. — 4970. - № 1—3. — С. 180.

2. Листування Михайла Грушевського / Упорядник Г. Бурлака. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 265.
3. Див.: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 189—191.
4. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. — 1996. — № 6 — С. 5—6.

№ 1

Повідомлення про прибуття М. С. Грушевського до Чернігова у місцевій газеті «Красное знамя»

ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКИЙ В ЧЕРНІГОВІ.

Мета приїзду.

5-го липня прибув до Чернігова професор М. Грушевський.

Подорож ця склалася в зв'язку з організацією при Академії наук «Комісії історично-культурні», яка має досліджувати примітивну культуру і її пережитки в сучасному побуті й фольклорі, та «Комісії історичної пісенності», яка має своїм завданням публікацію й дослідження історичних пісень, дум та балад.¹

Академія доручила проф. Грушевському зав'язати зв'язки з науковими студентськими гуртками та учительством і утворити тут постійних співробітників та кореспондентів для цих Комісій.

Чергова робота академії.

«Сього року, — сказав професор Грушевський, — скінчилося 50 літ як вийшли «Исторические песни малорусского народа», видані під редакцією Антоновича і Драгоманова. Але цей монументальний твір перервався на 2-й книжці.²

Це діло треба докінчити тепер».

Чернігівщина має цінні скарби.

Тепер складається повна збірка українських дум, як перша частина сього видання, що відновлює Академія.

Чернігівщина являється одною з найбільш багатих сими пам'ятками країн, вона дала дуже багато цінного матеріалу для випущених книжок старої збірки. Дуже важно, щоб Чернігівщина дала й тепер якнайбільше для завершення цієї збірки.

Цінні пам'ятки можуть загинути.

Революційні зміни так сильно зворухнули життя нашого села, навіть в найбільш глухих і захованих кутках його, що треба дуже прискорити збирання та дослідження пам'яток народної творчості й побуту. Вони дуже скоро можуть ослабнути в пам'яті й зникнути під натиском нових течій та настроїв.

Про учительство.

За 4 місяці свого перебування на Україні проф. Грушевський пересвідчився, що кадри народного учительства на Україні за останнє п'ятиліття надзвичайно виросли з культурного погляду, стали близькими народові, чуткими на всякі заклики нового будівництва й уважливими до інтересів національної культури.

Проф. Грушевський вважає, що ця маса нових культурних робітників на селі може у великій мірі послужити науці в справі збирання останніх, слабих уже відгомнів старої народної творчості, яка все більше й більше відходить від нас.

Красное знамя (Чернігів). — 1924. — 8 липня. — С. 4.

№ 2

Оголошення про доповідь М. С. Грушевського на загальних зборах ініціативної групи по утворенню Чернігівського інституту краєзнавства у місцевій газеті «Красное знамя»

ДОКЛАД В ІНО.

Сьогодні в залі ІНОЗ відбудуться загальні збори ініціативної групи по організації Чернігівського Інституту краєзнавства,⁴ на яких проф. Грушевський буде робити доклад на тему: «Завдання етнологічного і фольклорного дослідів північної України».

Збори почнуться о 9-ій годині вечора. Для членів партійних і професійних організацій, службовців державних і громадських установ та учнів вхід вільний.

Красное знамя (Чернігів). — 1924. — 8 липня. — С. 4.

№ 3

Автограф М. С. Грушевського в «Книзі для запису одвідувачів та екскурсій по Чернігівському губерніальному історичному архіву»

Місяць та число	Прізвище, ім'я та по батькові одвідувача	Кількість осіб	Професія	Вік
6-9.VII	Грушевський Михайло Сер.	—	академік	57

Де живуть	Які архіви оглядали	Враження та підписи	Хто давав пояснення
Київ	істор. Архів, суду, буд. Мазепи, рукоп. відділ ⁵	Матеріал надзвичайно гарний (?)	В. Дубровський В. Євфимовський

Державний архів Чернігівської області. —
Ф. Р — 651. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 1 зв. — 2.

№ 4

Лист М. С. Грушевського до К. Й. Студинського з Чернігова.⁸
10 липня 1924, Чернігів

Дорогий Професоре!

Шлемо привіт з Чернігова, куди приїхали в наукових справах (від Академії), але заразом дістали сьомо велику втіху від його прекрасних пам'яток і милої природи. Завтра повертаємо до дому, звідки напишу обширніше. Лист Ваш з Відня (писаний 13. VI, але висланий тільки 21.VI.) одержали саме перед виїздом. Мабуть у Києві застанемо листа від Вас зі Львова.

Щиро вітаємо Вас з усім домом.

М. Груш[евський]
Листи Михайла Грушевського до Кирила:
Студинського (1894—1932 рр.) — Львів;
Нью-Йорк, 1998. — С. 154.

№ 5

Підсумкова інформація про перебування М. С. Грушевського в Чернігові, вміщена у місцевій газеті «Красное знамя»

НА ДОПОМОГУ НАУЦІ

Революція вивела українське село на нові шляхи, по яким воно вільно й швидко йде до нової культури.

Старі вірування, звичаї, побут, усе, що зберігалось століттями, тепер швидко завмирає й гине навіки.

Наш науковий центр — Всеукраїнська Академія наук визнала необхідним мобілізувати всі наукові і громадські сили, щоб можливо повно вишукати, зібрати й дослідити ті пережитки старої культури, які ще зберіглися на селах.

Час не жде. Нове життя побідно йде на села, й незабаром надзвичайно цінний для науки матеріал може зникнути безслідно й навіки.

В першу чергу сього року Академія ставить завданням зібрати історичні пісні, думи й балади, які зберіглися ще в пам'яті народу, головним чином у кобзарів та лірників.

Для організації такого наукового дослідження північної України Академія командувала в Чернігів проф. М. Грушевського. Етнографічна секція Наукового товариства,⁹ ініціативна група Краєзнавчого інституту¹⁰ та окремі активні робітники на полі історичного та етнографічного дослідження Чернігівщини одержали тепер певні вказівки для своєї дальшої праці.

Але, щоб перевести з поспіхом таку величезну роботу, необхідно, щоб за неї щиро взялися й робітники наших сел — учителі, статистики тощо. Губнаросвіта в цій справі зробила вже певні кроки.

Курсанти губернiальних вчительських курсiв зацiкавилися роботою по дослiдженню пiсенностi та пережиткiв старої культури i винесли постанову, що кожен культурний робiтник на селi мусить активно допомогти науцi в цiй справi. Постанова курсантiв дає надiю, що мета, поставлена Академiєю, буде досягнена.

В дальшому Академiя буде мати постiйний зв'язок з Чернiгiвським Краєзнавчим iнститутом та Етнографiчною секцiєю Наукового товариства, якi в свою чергу будуть об'єднувати дослiдницьку працю робiтників на мiсцях, постачаючи їх вказiвками та iнструкцiями.

Красное знамя (Чернигов). —
1924. — 13 июля. — С. 3.

№ 6

Лист М. С. Грушевського до Відня про його перебування
у Чернігові, оприлюднений в серпні 1924 р.
у львівській газеті «Дiло»

УКРАЇНСЬКА РАВЕННА.
ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКИЙ У ЧЕРНІГОВІ.

Чернігів і його культурно-історичні цінності. — Організація дослідів. —
Справа українізації. — Неврожай і розвіяні надії культурного підйому.

Проф. М. Грушевський пише в листі до одного зі своїх вiденських приятелiв:

«Зробив я цього мiсяця (липня) екскурсию до Чернiгова — дуже приємну, хоч кiнець кiнцем мусив утiкати, бо з кожним днем прибувало рiзної роботи — живої i цiкавої, на котру у мене не ставало часу.

Колись завзятий i небезпечний конкурент Києва, Чернiгiв давно затих i став «пригородом» Києва, його невеличкою, але цiнною i цiкавою фiлiєю в українськiм життi.

Найменше з губернiальних мiст України, воно рахує щось понад 30 тисяч мешканцiв, але повне дорогоцiнних пам'яток, споминiв i важних наукових матерiалiв.

Це українська Равенна, де дорогоцiннi пам'ятки, музеї i архiви тихо спочивають серед тихих провiнцiональних улiчок, садкiв i лугiв, привiтно вiтаючи заїжджого гостя — бо звичайно занадто мало тiшаться увагою мiсцевої людностi. Як i тiй справжнiй Равеннi, це надає йому незвичайних чар.

Вiд минулого року наукове життя в ньому дуже оживилося, притягло загальну увагу до нього, його пам'яток i наукових скарбiв. Мiсцева адмiнiстрацiя дала торiк досить значнi кошти на наукове дослiдження собору Спаса¹¹, найстаршої будови княжої доби, — i це дослiдження, котрого нiяк не можна було добитись за царських часiв, дало дуже интереснi вислiди (викрито, мiж iншим, дуже цiнну фреску — останок старої росписи i под.). Цього часу розвiди йдуть в Елецькiм монастирi, цiкавiй пам'ятцi романських захiдних впливiв, мабуть, XII, а може, поч. XIII ст., що нагадує колишнi зв'язки Чернiгова з Галичиною. Чимало робиться для урятування i упорядкування музейних i архiвальних збiрок, якi вийшли цiло з цих бурхливих рокiв. В цiм маленькiм Чернiговi тепер п'ять чималих i дуже цiнних музеїв, якi коли б злучити разом, то вони б дали великий i гарний образ життя пiвнiчної України. Архiвнi збiрки мiстять багато цiнного. Я з великою приємностю обходив їх, брав участь в зiбраннях iсторично-архiвальних гурткiв,¹² оглядав сучасний стан iснуючих будiвель (єдина в своїм родi пам'ятка — т. зв. Мазепин дiм, стара полкова канцелярiя, заховалась i тепер дуже гарно). Але найбільшу несподiванку дала оригiнальна i тепер єдина в своїм родi будова революцiйної доби, це новий печерський монастир, виконаний руками сiльських прочан, пiд проводом «зтворника», бувшого матроса, i незвичайно цiкаво розписаний на народнi мотиви, змiшанi з вiзантiйськими, тими ж прочанами. Вийшов твiр нового українсько-вiзантiйського мистецтва, в загальнiй мiрi народного.¹³

Та головним завданням моєї екскурсиї було заiнтересувати культурних робiтників Чернiгiвщини, якi працюють на селах, зiбранням етнографiчного матерiалу. Цього мiсяця в Чернiговi відбувались педагогiчнi курси для iнструкторiв народного шкiльництва, що представляли подвiйний елемент народного учительства (котрих на Чернiгiвщинi рахується 4 тисячi).

Мiсцевий iнститут краєзнавства зiбрав прилюднi збори, на котрих я мiг звернутись до курсантiв з рефератом у цiй справi. Але на першi збори публiка посунула такою масою, що властиво унеможливила це завдання. Завiдатель народної освіти навіть звернувся до полiцiї, щоб вона закрила збори, бо вони, мовляв, перетворились на полiтичну манiфестацiю на честь Грушевського; присутнi члени Губернiального Виконавчого Комiтету заявили, що збори мають чисто наукову цiль, i вони відбулись до кiнця. Але серед натовпу i гамору публiки, котра справдi тепло мене привiтала, мiй реферат майже пропав. Для цiєї справи було скликано кiлька поменших конференцiй, i потiм я ще мав нагоду зробити iнструкторський виклад в закритiй аудиторiї тих же курсiв.

По викладі була винесена постанова, яка рекомендувала вчителям займатися збиранням етнографічного матеріалу, і понад 70 курсистів зголосилось на кореспондентів новозаснованих комісії Академії — примітивної культури та її відгомонів в українським побуті і фольклорі, і комісії історичної пісенщини, що ставить своїм черговим завданням обслідування репертуару співаків-професіоналістів: лірників, кобзарів, старців.¹⁴

Щире заінтересування справою дійсно було помічено, і я з цього боку чую себе задоволеним. В межичасі відвідував старих знайомих, розпитуючись про біжуче життя. Найбільш актуальне питання — це термін для українізації, поставлений торік: до 1 серпня ц. р. мали всі служачі радянських установ настільки присвоїти собі українську мову, щоб могли перейти на українське діловодство. Протягом цього року велись курси українознавства, на це витрачено чималі (а при нинішній бідності державного скарбу — навіть такі великі) кошти, тисячі українських інтелігентів поставлено було на цю роботу, і вони мали цілий рік заробіток; служачих поділено на кілька черг, які одна за другою переходили практичну науку української мови і складали іспит. Розуміється, не всі пройшли, але всі поскладали ці іспити, і далеко не всі справді присвоїли собі дійсне звання.

Помічається три категорії: одні дійсно серйозно підучились української мови, деякі навіть увійшли в смак її, заінтересувались українським письменством, переконались в його вартості, — може, їх небагато, але такі є, я сам стрічав їх.

Інші, тих, мабуть, більше, дещо собі присвоїли для іспиту, але наскільки лише можна — держаться далі російської мови. Треті — помічається між впливовими партійними робітниками та цінними для уряду «спецами» (спеціалістами), котрі знають, що служба їм в кожному разі знайдеться, — вони заявляють, що на Україні не лишаться і перейдуть кудись до інших країв.

От чи буде уряд дійсно забирати таких з України і заступати українцями, це й питання, яке цікавить багатьох.

Як найновіша ознака урядових настроїв в цій справі була прийнята в київських кругах вступна промова ректора бувшого університету (теперішнього ІНО — Інституту народної освіти). Він в своїй промові заявив, що сподівався застати в сім ІНО одну лінію — українську, а тим часом переконався, що українці тут навіть не становлять більшості «супроти інших елементів». Вважає такий стан речей недопустимим.

Так передано цю промову, прийняту в українських кругах, близько до ІНО, з певним вдоволенням.

На осінь взагалі сподівались значного поліпшення обставин. З урядових кругів обіцуювано кращі платні, кращі дотації для наукових установ, видавництва і т. п. Але від двох-трьох тижнів, коли вирисувався вповні образ сильного неврожаю, ці обіцянки затихли і надії потухли.

Наступаючий шкільний рік заповідається невесело. Вся увага знов мусить бути звернена на прогонування неврожайних місць, а культурні справи відійдуть на другий план...».

Діло (Львів). — 1924. — 31 серпня. — С. 2—3.
№ 7

Спогади українського історика В. В. Дубровського
про перебування М. С. Грушевського у Чернігові

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ У ЧЕРНІГОВІ

(Сторінка спогадів)¹⁵

Повернення у 1924-му році в Україну Михайла Сергійовича Грушевського — Голови Української Центральної Ради (1917—1918) і лідера партії українських соціалістів-революціонерів, було сенсацією для підсоветських українців напевно ще більшою, ніж для українців за кордоном. Чутки й балачки навколо цієї події були різноманітні, але я ніде в українському громадянстві не знайшов ні краплі докору йому за це або розчарування в ньому. Переважали голоси надії щодо піднесення за допомогою М. С. Грушевського українського національно-культурного життя, що занепало в добу військового комунізму. Тільки чорносотенні російські кола сприйняли цю вістку з одвертою ворожістю й найжаченістю: цей приїзд не віщував нічого приємного провінційним пурішкевичам і победоносцевим, що їх немало поприховувалось по містах і містечках України, навіть у Києві. Тихий же і малолюдний Чернігів був для єдиного-неділимівців¹⁶ дуже сприятливим закутком. Тому політичні дискусії спалахували спонтанно поміж безпартійними мешканцями міста, незважаючи на офіційну відсутність партій, крім монопартійної диктатури комуністів.

Одним з осередків таких дискусій було вчительське середовище. Доля так улаштувала, що найголовніші школи Чернігова містились майже поруч, на території старовинної чернігівської великокнязівської фортеці. Навіть від Краєвого Історичного Архіву була 1-ша зразкова середня школа ім. Леніна, що директором її був Шеремет (Шеремет — Шереметьєв?), — це було кубло російського єдиноділимства: викладо-

ва мова була московська, розуміється. Далі, під прямим кутом до неї, з іншого боку площі, були дві українських середніх школи: ім. Т. Шевченка, що нею керував проф. Заушкевич, поміркований українець, з втікачів з «Царства Польського»,¹⁷ і ім. М. Коцюбинського з директором Гр. Гр. Холодним, палким українським патріотом і видатним педагогом.¹⁸ Позаду Краєвого Історичного Архіву був Інститут Народної Освіти (ІНО) — єдина тоді вища школа в Чернігові, що підготовлювала учителів для середніх шкіл по двох факультетах: гуманітарних і природничо-математичних дисциплін. Події в будь-якій з цих шкіл викликали завжди похвали або кепкування в інших сусідніх школах, залежно від політичного спрямування колективу педагогів. Основна політична лінія розподілу в чернігівському суспільстві йшла поміж українцями й єдинонеділимівцями. Ректор ІНО і всі згадані директори тих шкіл були офіційно позапартійними, як і переважна більшість професорів і вчителів, — тобто ніхто з них не належав ні формально, ні ідейно до компартії. Тому до питань комунізму вони були лояльно-пасивними, за винятком Шеремета, який охоче цитував твори Леніна й прославляв його як великого російського діяча, нарівні з Петром 1-им. Не дивно, що повернення М. С. Грушевського в Україну викликало палку хвилю дискусій поміж двома політичними таборами чернігівського вчителства й інтелігенції. Але ж компартія й советська влада вважали за корисне для себе грати тоді на гаслі: «Навіть Грушевський тепер з нами!». Тому єдинонеділимівці мусили стримано приховувати свій неспокій.

В той час я викладав історію України в Чернігівському Інституті Народної Освіти (ІНО) і завідував Краєвим Історичним Архівом, що мистівся в садибі кол. Дворянського Зібрання, яке після революції намагалось утриматись при житті під новою назвою «ОЛИЗАРОК» (тобто «Общество лиц (осіб), записанных в родословные книги!»). Бляшанка на воротах цієї садиби, крім назви вулиці й числа дому, носила на собі саме цю назву. Тоді я переселився з Лісовиці жити в цьому домі, при Архіві. Бляшанку я не зачіпав, бо вона не перешкоджала моїм історичним студіям, а органи диктатури пролетаріату в Чернігові взагалі не розуміли й не цікавились тим, хто то колись був власником цієї садиби з будівлями з таким дивовижним прізвиськом — «ОЛИЗАРОК»?

Сповідистя мене про приїзд М. С. Грушевського до Києва й про очолення ним Історичної Секції ВУАН проф. І. В. Моргілевський,¹⁹ мій добрий приятель, нині вже покійний, що приїздив кожного літа до Чернігова досліджувати архітектурні пам'ятки України великокнязівської доби. Це була приємна новина, бо відроджувався центр української історичної науки під безпосереднім керівництвом найвидатнішого історика України. Природньо, що у мене виникло бажання познайомитися особисто з М. С. Грушевським, маючи на меті в першу чергу наукові інтереси... Політичний аспект такого знайомства відходив у мене на задній план: М. С. Грушевський був для мене безперечним науковим авторитетом, тому знайомство з ним здавалось конечно потрібним. До цього мене заохочували також проф. Й. Гермайзе,²⁰ С. Глушко²¹ та інші своїми інформаціями про розгортання й плани діяльності Історичної Секції.²²

Мені було відомо, що М. С. Грушевський ніколи раніше не бував у Чернігові. Між тим величні пам'ятки української минушини в нашому місті й величезні архівні фонди для історії України XVII—XIX ст. мргли б мати для нього немалий інтерес. Тому у травні 1924 року я написав листа М. С. Грушевському, запрошуючи його одвідати Чернігів улітку з метою оглянути фонди Краєвого Історичного Архіву й ознайомитися з працями дослідчої експедиції проф. І. В. Моргілевського. Останнього я просив переговорити особисто з М. С. Грушевським, устійнити з ним дату приїзду й програму цих одвідин. Намічено було багато чого оглянути й обговорити питання історичних досліджень і публікацій.

«А чи не будете Ви пізніше каятися, що приймаєте у себе М. С. Грушевського?» —спитав мене І. В. Моргілевський, завжди дуже обережна людина, коли я освідомив його про свої плани побачення з М. С. Грушевським. І. В. Моргілевський мав на увазі, звичайно, ту обставину, що вся діяльність і зв'язки М. С. Грушевського були несумнівні під таємним, але пильним доглядом ГПУ.

Я заспокоїв І. В. Моргілевського, що інтереси розвитку української історичної науки перевищують будь-які побоювання особистого характеру. Зрештою, майбутнє нам невідоме, а діяти треба тепер якнайщирішим способом. Скоро після того І. В. Моргілевський приїхав до Чернігова надовше, для літніх праць його експедиції, і повідомив мене про згоду М. С. Грушевського одвідати Чернігів у перших днях липня того ж 1924-го року, навіть з родиною: дружиною Марією Сильвестрівною й донєю Катериною Михайлівною.

Отже, треба було приготуватись до прийняття дорогого гостя. Після розрухи доби військового комунізму це було не таке просте діло. Готелів у Чернігові не існувало (всі передреволюційні готелі було зліквідовано), ресторанів так само, якщо не вважати такими примітивні маленькі «закусочні з випивочном». Це все не годилося для громадської зустрічі, розуміється. Щодо приватних квартир, то тоді жили всі дуже «ущільнено» й бідно. Правда, обіди й вечері влаштовувались легко, бо чимало чернігівців зголосилось, що вважають для себе за шану прийняти у себе й почастувати М. С. Грушевського з його родиною.

Для розміщення гостей я визначив тоді дві невеликі кімнати, типу «житлових», у північному крилі корпусу Краєвого Історичного Архіву. Ці кімнати було приведено до ладу, як годиться: вибілено, дещо пофарбовано, відремонтовано замки, клямки, ручки тощо. Кімнати після цього неначе помолодшали, — а будинок був капітальний, ще ХІХ століття, добре збережений, з великими вікнами й паркетними підлогами. З цим ремонтом тоді потрудився завгосп Краєвого Історичного Архіву незабутній (вже покійний) Ів. А. Брика, селянин Чернігівського повіту, що багато років ще перед революцією був швейцаром (порт'єром) Губернського Дворянського Зібрання. Дістали ми три ліжка й sake-таке умеблювання для цих кімнат. Г. Г. Холодний з дружиною подбали за постільну білизну, килимчики, занавіски тощо. Так ми все упорядкували. Широкі вікна з цих кімнаток виходили на схід, у зарослий соковитою травою й буйними ромашками двір Краєвого Історичного Архіву, з хідниками, вимощеними цеглою. Повна благодатна тиша! Пахощі луків і верболозу з-за Десни. Пташиний щєбіт з старих вікових дерев на сквераш навколо дому. Все це виглядало досить приємно. А найголовніше, що ця тимчасова квартира М. С. Грушевського була цілком ізольована від вулиці: ворота у двір було завжди замкнено — треба було проходити через приміщення канцелярії Архіву. Тому жоден сексот не зміг би порушити спокій гостя. Якщо єдинонеделімівці наважилися б влаштувати якусь демонстрацію, то вони могли б це зробити тільки під вікнами канцелярії Архіву, а не перед вікнами М. С. Грушевського. Все це треба було взяти до уваги при підготовці.

Значно складнішою виглядала справа політичної підготовки прийняття М. С. Грушевського у Чернігові. Щоб уникнути будь-якого ворожого підкопу (доноси сексотів з єдинонеделімівців можна було передбачити несумнівно!), — треба було це прийняття не ховати в приватну конспірацію, що було й неможливо, розуміється, а надати йому офіційності так, щоб сама місцева советська влада ніби приймала й вшанувала М. С. Грушевського. Це одразу заткнуло б пельку всім апологетам старого й нового пурішкевичевізму — ленінізму.

Редактором місцевої щоденної газетки тоді був Борис Іс. Ісаєв, комуніст, розуміється, демобілізований з Красної Армії політком, але досить культурна й порядна людина. Пізніше він був редактором столичної газети «Комуніст», але засипався на троцькізмі.²³ У 1924 році він був ще впливовою в Губпарткомі й в Губвиконкомі особою. Мої відносини з ним були цілком коректні. Він охоче допомагав висвітлювати в його газеті питання культури, освіти, науки й історії місцевого краю. До того ж була тоді таємна партійна директива, щоб комуністи не цуралися безпартійних, а навпаки, гралися в «дружбу» з ними, не загострювали відносин з безпартійними, а надто — робили все можливе для «змички міста з селом» (така була мудра формула цієї тактики!). Тому до думок і бажань безпартійної української інтелігенції комуністи тоді пильно прислухалися й дбали, щоб їх задовольняли. Отже, я звернувся до Б. І. Ісаєва, щоб належно відмітити прибуття М. С. Грушевського до Чернігова. Потрібні писані матеріали було йому передано. Тому в день приїзду М. С. Грушевського пароплавом з Києва у місцевій газеті, що виходила вранці, було надруковано простору й досить об'єктивно відредаговану статтю про М. С. Грушевського й його заслуги для України та її науки, і вміщено було навіть його портрет. Це одразу надало відвідинам М. С. Грушевського громадського характеру.

Коли М. С. Грушевський з родиною влаштувались в їхніх кімнатах і поснідали (І. А. Брика умів за хвилину закип'яти свій великий мідяний самовар і майстерно заварити чай у старовинному порцеляновому чайнику!), — я попрохав його піти зі мною, поки його родина відпочиватиме, до голови Губвиконкому з офіційною візитою. Хоч це не входило у плани М. С. Грушевського, але так здавалось необхідним зробити, щоб без довгої формалістики отримати дозвіл Губвиконкому на влаштування прилюдної доповіді М. С. Грушевського на тему «Українські народні думи», чого він сам дуже бажав, бо саме в той час він і його доня Катерина Михайлівна розпочали підготовку до видання корпусу українських історичних дум. Отже, М. С. Грушевський в супроводі проф. І. В. Моргілевського й мене пішов до Губвиконкому, що містився тоді в будинку колишнього Губернського Земства, недалеко від Краєвого Історичного Архіву.

У Губвиконкомі, за відсутністю голови, урядовав його заступник, якийсь демобілізований москаль, що для нього візита М. С. Грушевського була неначе сніг на голову серед гарячого літа. Він вкрай розгублено прийняв нас, не знаючи про що й як розмовляти з колишнім Головою Української Центральної Ради, та ще й українською мовою, якої він не знав! Тому він дуже зрадів, коли майже одразу я попрохав його дозволити прилюдну доповідь М. С. Грушевського: це й стало темою нашої розмови. Але заступник нагло був спійманий цією несподіванкою, як у мишеланку: голова був відсутній, у газеті вже була хвальна стаття про М. С. Грушевського з портретом, до Губпарткому не було часу звертатися за директивою, — одмовити ж нашому проханню, то можна було розцінювати як прояв з його боку російського великодержавного шовінізму, чого тоді всі москалі в Україні боялися й старанно уникали.

Отже, заступник мусив дати дозвіл на прилюдну доповідь М. С. Грушевського в Чернігові. Щоб наперед запобігти можливим сумнівам чи наклепам, я попрохав заступника наказати відповідальному секретареві — членові Губвиконкому Незнахину,

теж демобілізованому російському комуністові, бути на цій доповіді М. С. Грушевського в ролі представника Губвиконкому. Цим нейтралізувалася б неминуча присутність на доповіді незримих сексотів ГПУ. Цю доповідь організувало від імені Чернігівського Інституту Краєзнавства (ЧІК), ефемерної організації під шефством Губвиконкому. Цей ЧІК зорганізував я за рік перед тим для того, щоб мати зручну політичну громадську форму для згромадження безпартійної інтелігенції Чернігова. Голова Губвиконкому, комуніст, студент якогось російського університету, з незакінченою вищою освітою, вважався почесним головою ЧІКа, а я був відповідальним секретарем останнього, тобто промотором всіх його справ. Заступник голови й секретар Губвиконкому, звичайно, знали, що існує такий ЧІК, а шефом його сам голова! Тим менше було сумнівів щодо надання дозволу на прилюдну лекцію М. С. Грушевського. Але заступник голови на цей раз перестарався: він не тільки наказав при мені Незнахину бути представником Губвиконкому на цій доповіді, але й наказав всім керівникам і відповідальним співробітникам (тобто комуністам) всіх відділів Губвиконкому так само з'явитися на цю доповідь. Можливо, що він хотів цією участю на зборах з доповіддю М. С. Грушевського багатьох комуністів забезпечити себе на випадок можливих ускладнень в майбутньому. Про такий наказ заступника я довідався трохи пізніше, а що з нього вийшло — побачимо далі.

Поспішна згода заступника голови на прилюдну доповідь М. С. Грушевського спричинилась до того, що візита М. С. Грушевського у нього тривала не більше 10-ти хвилин, чим були вони обидва задоволені. У мене ж одразу з'явився офіційний, з великою печаткою Губвиконкому, дозвіл на прилюдну доповідь М. С. Грушевського. Жодної нелегаліщини! Тепер М. С. Грушевський мав право вільно побачитись й розмовляти з усім чернігівським українським громадянством. Жодної програми доповіді, як то звичайно робилося, від нас чомусь не зажадали. Може, тому, що коли сам урядуючий Губвиконкому дозволив цю доповідь, то не було вже рації перевіряти програму цієї доповіді.

Про цю прилюдну доповідь М. С. Грушевського було надруковано великими літерами й на видному місці оголошення в наступному числі місцевої газети. Розсилати особисті запрошення не було часу. Довелося зазначити, що на доповідь запрошуються всі громадяни, хто бажає, — вхід вільний. Місцем зборів було обрано залу Чернігівського Інституту Народної Освіти, з дозволу ректора його, проф. С. Воробйова,²⁴ Вільний вступ на ці збори мене трохи непокоїв, бо я передбачав можливість і побоювався демонстрацій або й бешкету з боку єдинонеділимівців. Але далі я довідався, що останні вирішили збойкотувати приїзд М. С. Грушевського, бо побоювались вибрикувати на зборах, що їх дозволив Губвиконком. Тоді я заспокоївся. Але вийшло все ж таки трохи інакше, ніж я думав.

Решту того дня й наступний день М. С. Грушевський з родиною провели в оглядинах чернігівських пам'яток, що їх показував їм і пояснював їх архітектуру дослідник їх проф. І. В. Моргілевський. Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори, Єлецьку Успенську церкву, П'ятницьку церкву, Катерининську церкву, Іллінську церкву, Троїцьку церкву й монастир, що тоді були ще майже не зачеплені руйнацією, Мазепин будинок і т. інш. Я показав гостям старовинні рукописи й грамоти Краєвого Історичного Архіву та найцікавіші з архівних фондів, зокрема архів Чернігівського Дворянського Депутатського Зібрання, де було багато універсалів українських гетьманів та інших оригінальних документів XVII—XVIII-го віків. Колись цей архів добре впорядкував відомий український історик і геральдист В. Л. Модзалевський.

Коли другого дня ми помандрували з центру міста на Лісковицю, щоб одвідати Троїцько-Іллінський монастир і Болдину гору, повну поганських сіверянських курганів, М. С. Грушевський з родиною вступили до нашої хати (вул. Іллінська, 14), де моя покійна мама почастувала їх чудовим українським борщем і варениками зі сметаною. М. С. Грушевському дуже сподобався старосвітський характер нашого невеликого дідівського дому, і те, що в хаті була старовинна ікона св. Миколи Мірлікійського, прикрашена вишиваним рушником і восковими квітами.

«Наша староукраїнська традиція!» — промовив він, перехрестившись на ікону перед обідом.

Глибоке захоплення М. С. Грушевського старовинними пам'ятками української архітектури і мистецтва в Чернігові важко описати словами: треба було бачити його пильність і цікавість до всього й до всіх деталей.

«Це справді неначе українська Равенна!» — сказав він мені замріяно, коли, після оглядин, ми були на даху Єлецької Успенської церкви, де два схили даху створюють западину, де можна цілком безпечно сидіти, милуючися Черніговом і краєвидами навколо нього. Під нами був терен великокнязівського Чернігова, що на ньому сяяли золоті бані Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів і П'ятницької церкви та зелені бані Катерининської козачої церкви. Між ними й далі простяглися зелені вулиці, що були колись шляхами до Чернігівської фортеці. В далечині височіла чудова колонада Троїцької дзвіниці й серед старих дерев виглядали зелені бані величній Троїцькій церкві архієпископа Лазаря Барановича, а з боку, з-під гори, серед дерев також скромно показувалась маленька золочена баня Іллінської церкви. На схід, під нашими ногами, розкинулося передмістя — Лісковиця й Кавказ. В остан-

ньому колись жили черкеські, осетинські й касожські дружинники великого князя Мстислава Тмутарканського і там, на чернігівському Подолі, колись зупинялись східні купці й мандрівники з Кавказу, Середньої Азії й Близького Сходу. Тоді Десна пливла трохи далі, а чернігівську гору підмивав її доплив — Стрижень, що по ньому човни могли підходити аж під саму фортецю. Тепер від цього старого річища Стрижня залишилися тільки западини й озерця, а Десна підмила свій правий беріг й приймає в себе Стрижень зовсім під Валом, східною частиною колишньої фортеці. І Десна, і Стрижень, і всі луки, аж до Татарської гірки й села Анисова, в декількох кілометрах на схід від Десни, — з даху Єлиці було видно, як на долоні. Вітерець прохолоджував липневу спеку, і від його подувів трава на заливних луках коло лісу Святе гойдалася хвилями. Незабутній чар рідного краю!

Почувши або прочитавши в газеті про приїзд М. С. Грушевського, багато чернігівських громадян приходили до Краєвого Історичного Архіву, щоб побачитися з ним. Це були щирі українські патріоти, що їх добре ставлення й пошана до М. С. Грушевського не змінилися, незважаючи на несприятливі обставини долі. Прийняти всіх бажаних М. С. Грушевський не мав часу й змоги, тому більшості відвідувачів я радив прийти на прилюдну доповідь М. С. Грушевського, де всі зможуть його побачити, почути й запитати. Колві ми одного разу виходили з Краєвого Історичного Архіву, нас перестрів якийсь літній селянин, що приїхав до міста навмисне, щоб тільки хоч побачити М. С. Грушевського. Вони були старі знайомі ще з часів Української Центральної Ради. М. С. Грушевський обнявся з тим селянином, і вони трічі по-братньому поцілувалися тут же, на вулиці. Розмова їх не була тривалою, бо час перебування М. С. Грушевського в Чернігові був короткий, а діла ще було багато. Але для того селянина важливим було побачити на власні очі М. С. Грушевського живим, бадьорим, творчим і знову серед свого народу, переконатися, що М. С. Грушевський знову з нами (а не з більшовиками). Було дуже зворушливо це бачити. У селянина були сльози на очах. У мене ворухнулася радість в серці. Найбільше часу провів М. С. Грушевський з істориком А. Верзиловим,²⁵ колишнім міським головою Чернігова і членом старої української Громади в ньому, — бо обидва вони були учнями проф. В. Б. Антоновича й знали змоду. Приймав М. С. Грушевського у себе й Г. Г. Холодний з дружиною, що мешкали в будиночку середньої школи ім. М. Коцюбинського, навскіс, через площу, від Краєвого Історичного Архіву.

М. С. Грушевський, як відомо, визначався надзвичайною пам'яттю, зокрема в ділянці його фаху — історичних наук. Вже при огляді ним рукописних і картографічних фондів Краєвого Історичного Архіву, я міг переконатися в цьому. Я показав йому між іншим так званий «Голіцинський атлас». Це був збірник планів міст і фортець старої Гетьманщини, виконаний якимось фаховим топографом у другій половині XVIII-го століття напрочуд добре на великих аркушах «александрійського» паперу. Ці аркуші було вшито у шкіряну оправу, що її трохи поточили хробаки, не зачіпавши однак самих креслеників. Називався цей атлас «Голіцинським» тому, що належав колись генерал-губернаторові України кн. М. М. Гоцілину, а, можливо, й виконаний був на його наказ. На жаль, у цій збірці бракувало планів Києва й Чернігова, — останній було наявно вирізано з цієї збірки невідомо коли й ким. Раніше цей атлас переховувався в Чернігівській класичній гімназії, потім був на Археологічних виставках в Чернігові й Харкові, далі він опинився на схованці в Архіві Дворянського Депутатського Зібрання, а разом з тим Архівом перейшов до Чернігівського Краєвого Історичного Архіву в 1923-му році. Цей атлас, незважаючи на його величезну історичну цінність, ніколи не був виданий, і не було зроблено навіть наукового опису його. М. С. Грушевський з цікавістю проглянув всі аркуші цього атласу. Коли ж я зауважив, що це важливе джерело для історії України XVII—XVIII віків ще не опубліковане й невідоме, то М. С. Грушевський відповів:

«Аякже! Але я пригадую, що десь вже була про цей атлас коротенька згадка!».

«Я не знаю такої згадки», — відповів я. — «Де ж вона?».

«Аякже! Ось подивіться у «Киевскую Старину» за 80-ті роки — там знайдете!».

Пізніше я перелистав «Киевскую Старину» (шість томів за кожен рік!) і дійсно в одному з них в розділі «Мицеллянеа»²⁶ я знайшов дрібну замітку про цей атлас. Отже, не тільки пам'ять, але й асоціативна здібність М. С. Грушевського були надзвичайні.

Коли прийшов вечір доповіді М. С. Грушевського, я чекав призначеного часу — 7 години пополудні у Краєвому Історичному Архіві з проф. І. В. Моргілевським, щоб привести М. С. Грушевського до зали зборів у точно призначений час. Від Краєвого Історичного Архіву до ІНО було не більше п'яти хвилин ходу, через сквер. Але вже о 6-й годині вечора до мене прийшли схвильовані мої студенти з ІНО і повідомили, що зала в ІНО вже переповнена народом, що чекає побачити й почути М. С. Грушевського, і що люди все надходять і надходять. Ректор ІНО проф. С. І. Воробйов вже дуже занепокоївся, щоб така небувала маса народу не провалила підлогу зали (що була на другому поверсі), і кличе мене до себе негайно.

«Василю Васильовичу! Що ж Ви наробили? Це ж буде катастрофа! Нова «Ходинка»²⁷ та ще й в стінах нашого Інституту! — зустрів мене схвильовано й обурено проф. Воробйов. — Подивіться самі!» — він показав мені на вулицю крізь вікно його кабінету.

Справді, вдзвонив всієї прямої й довгої Гончої вулиці поспішали людські постаті, есе в напрямі до ІНО.

«Зала вже повним повнісінька! Коридор перед нею — теж! Не пройти! Я пропоную негайно оголосити, що доповідь М. С. Грушевського відкладається і буде про неї спеціальне оголошення!» — наполягав на мене Воробйов.

Я розумів, що відкладання доповіді — це компрометація всієї справи. М. С. Грушевський напевно не зможе й не захоче затримуватись через це в Чернігові ще декілька днів. Губвиконком, схаменувшись, особливо після цієї навали патріотичних слухачів, напевно не дозволить вдруге скликати таке зібрання згоданих контрреволюціонерів. Та й де шукати іншої зали, коли зала ІНО в Чернігові чи не найбільша? Треба було за всяку ціну врятувати ситуацію.

Я заспокоїв Воробйова, що все негайно буде впорядковано. При тому підкреслив йому багатозначно, що ми вже не маємо права відкладати доповідь, призначену самим Губвиконкомом під титлом ЧІКа при Губвиконкомі, і що мури ІНО напевно втримають і не такий натовп. Воробйов на це тільки одржав:

«Самі заварили кашу, то тепер робіть на свою власну відповідальність! Я умиваю руки, якщо б щось сталося! Я — хворий і не буду на цій доповіді!».

«Гаразд!» — підсумував я, зрадівши, що тепер вже цілком повновласним господарем зали й підступів до неї на цей вечір. Негайно я подзвонив до начальника міської міліції й попросив його відрядити до ІНО в моє розпорядження наряд міліціонерів для підтримки порядку. За 10 хвилин чотири міліціонери з'явилися в ІНО.

Я замкнув парадний вхід і бічні двері, поставив там цих міліціонерів і наказав їм не впускати в будинок більше нікого, без мого особистого дозволу. Народ почав швидко накопичуватись навколо будинку ІНО.

«Оце так чудасія!» — подумав я, поспішаючи назад до Краєвого Архіву, щоб попередити М. С. Грушевського бути готовим іти на доповідь, як тільки прибуде представник Губвиконкому. Проф. І. В. Моргілевському я оповів про все, як є. Що ж до М. С. Грушевського, то я вирішив не хвилювати його перед доповіддю. Сказав, що все йде добре, народу вже зібралось чимало. Можна сподіватись, що доповідь пройде успішно, бо є у людності Чернігова велике нею зацікавлення.

Але мені треба було бути на місці подій одразу після цього. Я попросив проф. І. В. Моргілевського привести М. С. Грушевського до зали, як тільки від мене прийде студент-посланець. Ледве я знову увійшов до ІНО бічними дверима, як міліціонери один за одним з'явилися до мене:

«Що робити? Сам завідувач Гороткомхозу²⁸ стукає несамовито в двері й вимагає, щоб його впустили!».

Я поспішив до дверей, де чекав завгороткомхозом (шишка!) і ввічливо пояснив йому, що все переповнено, жодного місця в залі вже нема, навіть стоячого. На жаль... і т. д.

«Але ж я повинен бути на цій доповіді! — заявив мені обурено завгороткомхозом, — бо я отримав сьогодні телефонограму від заступника голови Губвиконкому, що я обов'язаний з'явитися сьогодні о 7-й годині вечора на цю доповідь того, як його... (завгороткомхозу не пригадував прізвища М. С. Грушевського!). А зараз тільки ще 6 годин 45 хвилин. Отже, я прийшов цілком своєчасно! Я вимагаю, щоб мене впустили в залу!».

Що тут було мені робити? Післявши в думках заступника голови Губвиконкому (цього йолопа!) до всіх чортів за його дурну допомогу, я наказав пропустити завгороткомхоза в залу. Міліціонер знову замкнув двері перед розчарованим натовпом людей.

Задніми дверима, щоб уникнути маніфестації або, навпаки, демонстрації ворожого характеру, проф. І. В. Моргілевський провів М. С. Грушевського до зали ІНО. За моїм проханням, проф. І. В. Моргілевський відкрив збори й провадив ними від імені ЧІКа як голова. Запросивши одразу представника Губвиконкому Незнахіна, що сидів у першому ряду стільців, до президії зборів. Коли масивна фігура Незнахіна, ще й у військовій уніформі та з якімось орденом, усілася посередині столу президії, я трохи заспокоївся: тепер чорносотенці не посміють вчинити якусь гідоту! Проф. І. В. Моргілевський пояснив зборам мету їх і запросив М. С. Грушевського до слова.

Промовляв М. С. Грушевський довго й дуже тихим голосом. Думаю, що більшість присутніх, особливо ззаду, не чули нічого або майже нічого. Але натовп поведився так святочно й нерухомо, неначе у церкві. Люди не стільки слухали М. С. Грушевського, як дивилися на нього й переживали радість цієї хвилини перебування разом з М. С. Грушевським в Україні, у спільній акції почуття, розуму і волі українського народу. Це було головне. Незважаючи на страшенну спеку й духоту (липневий вечір у переповненій залі!), ніхто не поворухнувся, не кашлянув, нічим не порушив урочисту тишу зборів. З цього я зрозумів, що на цих зборах не було єдиноділимівців, — а тільки українці. Секоти напевно теж не ворушилися, бо якби що..., то було б їм дуже зле. Незнахін сидів, як кам'яний символ комуністичної диктатури, нерухомо теж. Але напевно він почував себе цілковитим ідіотом на цих зборах, бо не розумів української мови, а між тим доповідач і голова зборів, і ті, хто запитував, розмовляли українською мовою.

Після доповіді М. С. Грушевського були деякі запитання присутніх, що на них М. С. Грушевський відповідав. Але я підказав проф. І. В. Моргілевському, щоб скоріше закривав збори з причини «пізнього часу й перетоми доповідача й слухачів». Хтозна, до чого могли дійти ті запитання, і чи не зрозумів би їх Незнахін або ще хтось із присутніх «чужинців»?

Наступного разу, коли я зустрівся з Незнахіним, вже після від'їзду М. С. Грушевського, він сказав мені явно поіритованим голосом:

«Ну, що Ви нашли видатного в тому вашому Грушевському? Він зовсім не вміє навіть «висказатися»! Все «думки» якісь, а що до чого — не розібрати! Та й голосу у нього зовсім нема: майже нічого не було чути! Кожен наш політрук за пояс заткне десяток ваших Грушевських!».

Я не ручуся за повну точність мого українського перекладу цієї російської репліки Незнахіна, але зміст його висловлення я пам'ятаю твердо навіть тепер, через 36 років. Ось так Незнахін хотів зрваншувати свою маріонеткову роллю на тих незабутніх зборах.

Те, що чернігівські комуністи пошилися в дурні з цим урочистим прийняттям М. С. Грушевського, стало неофіційно відомо трохи згодом. За вірогідними чутками, Губпартком наганив і заступника голови Губвиконкому, і Незнахіна, і Ісаєва за те, що вони допомогли українським «буржуазним націоналістам» влаштувати масову політичну демонстрацію для вшанування М. С. Грушевського. Але вжити репресій проти будь-кого, наприклад, проти мене, не було формальних підстав, бо зібрання пройшло в повному порядку, не було ні контрреволюційних гасел, ні закликів до повстання проти советської влади. Незнахін не міг, розуміється, пригладати, щоб доповідач сказав будь-що «контрреволюційне». А він же був у президії зборів представником від Губвиконкому і сидів коло самого доповідача! Незавидна його ролля, що й казати!

Сходина ж такої небувалої для Чернігова маси народу можна було пояснювати або як ознаку великої популярності М. С. Грушевського серед української людності, або як наслідок «перевиконання» плану заступником голови Губвиконкому, що наказав всім відповідальнішим службовцям обов'язково з'явитися на збори, — а їх же було десятки! Я вважав за тактовніше в офіційних розмовах пояснювати виключно другим мотивом таку надзвичайну багатолюдність цих зборів.

Для вичерпності цього спогаду здається важливим згадати й про розмови політичного характеру під час перебування М. С. Грушевського в Чернігові. Що такі були у нього з багатьма чернігівськими громадянами, — в тому у мене не було сумніву. Вони відбувались довірливо, в приватних мешканнях, або в його кімнаті в Краєвому Історичному Архіві, що була передбачливо цілком ізольована й неприступна для підслухання для будь-якого сексота.

Політичні розмови зі мною М. С. Грушевський почав за власною ініціативою. Всього відбулися дві таких розмови: перша в Краєвому Історичному Архіві, а друга, коли ми сиділи на даху Єлецької церкви. Міркування М. С. Грушевського про політичні програму і тактику в той час можна описати в таких коротких рисах.

Започаткуванням політики НЕПу більшовики ствердили повний провал своєї комуністичної програми на практиці. Це розуміють і вони, це розуміємо й ми всі. Тепер почався період наполегливого змагання поміж комуністами й безпартійними в економічній й культурній ділянках. Український народ, приголомшений спочатку невдачею своєї відродженої державності у збройній боротьбі з більшовиками та наступним терором останніх, тепер знову підносить голову. Селянство наше окріпло господарськи й більше освідомилось національно. Інтелігенція посилено почала працювати зі свого боку. Почався новий період зростання й гуртування національних українських сил. Коли прийде час для скинення окупаційної влади московських більшовиків і відновлення незалежного українського національного уряду, — це передбачити не можна, але треба бути до цього готовими, бо процеси розвитку течуть швидко. Треба нам бути до цього ліпше підготованими, ніж то було у 1917-му році. Основне завдання поточного моменту — не повстання, а зорганізування українського громадянства в легальних і в конспіративних формах, і тим самим підготовка до майбутнього переможного повстання, коли прийде на те слушний час. Щодо нього самого, М. С. Грушевського, то він аж ніяк не скапітулював перед советською владою. У договорі з головою Раднаркому УРСР В. Чубарем він зобов'язався лише не виступати прилюдно проти советської влади, і нічого більше. Він цієї своєї обіцянки дотримується. Але довірочно він провадить організацію українських національних сил проти більшовиків. Раднарком надав йому повну легальну волю діяльності для розвитку української історичної науки в ВУАН, без зобов'язання його теоріями марксизму-ленінізму. Йому гарантовано публікацію його власних праць і керованих ним наукових видань Історичної Секції ВУАН та її Комісій. Зі зрозумілих причин, політична його діяльність відокремлена від академічної й не може бути незаконспірованою. Отже, друкування наукових праць — то не основне. Основним повинно бути й є організація українського народу для скинення більшовицької окупації з України й для відновлення державної незалежності України у формі самостійної соборної республіки. «Проте, може, нам потрібний буде й демократичний гетьман України!» — додав М. С. Грушевський

З цього короткого переказу думок М. С. Грушевського у 1924-му році видно, що поширений в еміграції погляд про нібито «полівіння» чи «советизацію» його не має жодних підстав. Такий погляд був поширюваний і роздмухуваний самими комуністами в Україні з певних їхніх політичних потреб. Полемізувати тоді, в 20-х роках, з цією «легендою» було б неприпустимо з міркувань конспірації, щоб не відкривати передчасно справжніх намірів і дій патріарха українських національно-визвольних змагань.²⁹

Те, що М. С. Грушевський до кінця своїх днів не змінив своїх антибільшовицьких переконань українського патріота, видно було з подій наступних років. Але це вже виходить поза межі цього короткого спогаду про перебування М. С. Грушевського в Чернігові в липні 1924-го року. [...]

Календар-альманах «Відродження». —
Буенос-Айрес, 1961. — С. 99—115.

ПРИМІТКИ

1. «Комісія культурно-історична» та «Комісія історичної пісенності» були створені у 1924 р. з ініціативи М. Грушевського при Історико-філологічному відділі ВУАН.
2. Йдеться про класичний двотомник «Історические песни малорусского народа», упорядкований В. Б. Антоновичем і М. П. Драгомановим. З нагоди 50-ліття його виходу в світ у травні 1924 р. в Києві було влаштовано урочисте зібрання, на якому з доповіддю виступив М. Грушевський.
3. Доповідь М. Грушевського відбулася в залі Чернігівського інституту народної освіти (ІНО), який на тоді був розміщений у будинку колишнього Чернігівського реального училища. Ця споруда збереглася й до сьогодні. Нині вона належить Чернігівському кооперативному технікуму.
4. Чернігівський інститут краєзнавства (ЧІК) — наукова асоціація, покликана координувати краєзнавчий рух в регіоні. На початку 1924 р. виникла ініціативна група по його організації, до складу якої увійшли представники Чернігівського інституту народної освіти, місцевих музейних та архівних установ, іспарту і Чернігівського наукового товариства. Влітку 1924 р. Чернігівський губвиконком затвердив Статут ЧІК.
5. Як свідчить власноручний запис М. Грушевського, він відвідав головні архівосховища утвореного в 1923 р. губернського історичного архіву. Їх було облаштовано у будинках колишніх губернського дворянського зібрання, окружного суду, а також полкової канцелярії (так званий будинок Мазепи) товариства. Докладніше про ознайомлення М. Грушевського з найцікавішими архівними фондами і рукописними матеріалами йдеться у док. № 7.
6. Дубровський В. В. (1897—1966) — історик і архівіст. У 1923—1924 рр. очолював Чернігівський губернський історичний архів та губернський відділ Центрального архівного управління України. Автор спогадів про перебування М. Грушевського в Чернігові (див. док. № 7). Докладніше про його життєвий шлях та наукову діяльність див.: Сіверянський літопис. — 1997. — № 6. — С. 37—40, 154—155.
7. Євфимовський В. С. (1899—?) — історик і архівіст. У 1923—1925 рр. працював у архівних установах Ніжина та Чернігова, згодом навчався в аспірантурі при Науково-дослідній кафедрі історії України в Києві, якою керував М. Грушевський.
8. Студинський К. І. (1897—1941) — учений і громадський діяч, близький знайомий М. Грушевського. Протягом 1923—1932 рр. очолював Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. У травні 1924 р. з ініціативи М. Грушевського був обраний позаштатним академіком ВУАН.
9. Чернігівське наукове товариство виникло у 1920 р. Його етнографічну секцію очолювали В. Ю. Зубок, Б. К. Пилипенко, Б. Л. Луговський. Останній з них згодом листувався з дочкою академіка К. М. Грушевською. Не виключено, що вони познайомились саме в липні 1924 р. у Чернігові.
10. Див. прим. 4.
11. Влітку 1923 р. при Чернігівському губвиконкомі було створено «Тимчасову комісію для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова», яка опікувалася дослідженнями Спасо-Преображенського та Успенського соборів.
12. Очевидно, М. Грушевський узяв участь в засіданні історико-архівного гуртка, до складу якого входили студенти Чернігівського інституту народної освіти, його було створено в 1922 р. з ініціативи В. Дубровського з метою залучення студентської молоді до наукових студій і підготовки фахівців з архівної справи.
13. Йдеться про так звані «Нові» або «Алімпієві» печери на схилі Болдиної гори на околиці Чернігова, створені й оздоблені у 1818—1920 рр. під керівництвом ченця Алімпія. Склались з підземного храму з галереєю і ризницею та кількох приміщень, зв'язаних ходами довжиною близько 130 м.
14. Див. прим. 1.

15. Див. прим. 6 Спогади В. Дубровського побачили світ 1961 р. у Буенос-Айресі (Аргентина) в Календарі-альманасі «Відродження». Це рідкісне видання поталанило виявити завдяки лобязній допомозі співробітників бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку. Текст спогадів друкується повністю за винятком чотирьох останніх сторінок, що безпосередньо не пов'язані з перебуванням М. Грушевського у Чернігові.
16. «Єдинонеділимівцями» В. Дубровський називає прихильників «єдиної й неділимій Росії».
17. Заупкевич Д. О. — педагог і краєзнавець, активний член Чернігівського наукового товариства.
18. Холодний Г. Г. — педагог і краєзнавець, один з фундаторів Чернігівського наукового товариства. Репресований у справі «Спілки визволення України» як керівник її чернігівської «філії».
19. Моргілевський Л. В. (1889—1942) — історик архітектури. Протягом 20-х рр. досліджував давньоруські пам'ятки Чернігова.
20. Гермайзе Й. Ю. (1892—1958) — історик і педагог, співробітник Науково-дослідної кафедри історії України в Києві, якою керував М. Грушевський.
21. Глушко С. В. (1896—19611) — історик, аспірант і співробітник Науково-дослідної кафедри історії України в Києві, якою керував М. Грушевський.
22. Історична секція колишнього Українського наукового товариства — реанімована зусиллями М. Грушевського науково-громадська організація при Історико-філологічному відділі ВУАН, що функціонувала на засадах автономії й об'єднувала, крім співробітників академічних установ, викладачів вузів, архівних і музейних працівників Києва та інших міст України.
23. Ісаєв Б. І. — журналіст і партійний працівник. Згодом працював у Москві, де зазнав репресій. Був одружений з О. М. Могилянською — дочкою відомого громадського діяча і літератора М. М. Могилянського.
24. Воробйєв С. І. — один з перших штатних викладачів Чернігівського учительського інституту, створеного у 1916 р. Згодом ректор, а потім професор Чернігівського інституту народної освіти.
25. Верзілов А. В. (1867—1931) — чернігівський історик і громадський діяч, деякий час виконував обов'язки вченого секретаря Чернігівського наукового товариства.
26. «Суміш» (лат.).
27. У травні 1896 р. на так званому Ходяньському полі в Москві під час «народних гулянь» з нагоди коронації російського царя Миколи II у тисячі й товщі загинуло близько півтори тисячі чоловік.
28. «Гороткомхоз» — міський відділ комунального господарства.
29. Відомий український історик О. Оглоблін, який брав активну участь у науковому житті 20-х рр., критично поставився до цих тверджень В. Дубровського: «Мене не дивує, що Дубровський так написав: я надто добре знав його протягом майже півстоліття. Зрештою, кожна людина, навіть наймудріша, може помилятися». Гіпотезу «про участь Грушевського в готуванні антибольшевицького повстання, що нібито було причиною його повернення в Україну» О. Оглоблін назвав «неймовірною» (Див.: Український історик. — 1996. — № 1—4.

